

БИОГРАФЪТ ЗАХАРИ СТОЯНОВ

СТЕФАН ЧИРПАНЛИЕВ

Като събира материали за „Записки по българските въстания“, Захари Стоянов стига до извода, че за българския народ са крайно необходими биографиите на ония революционери и водители, които със своята дейност, високи морални качества и най-чист патриотизъм дадоха неоценим принос за нашето национално освобождение.

В предисловието към първата си биографична книга — „Васил Левски (Дяконът). Черти из живота му“ — З. Стоянов пише:

„Посред възпяването на генералските еполети, посред френетическите ура и проливането горещи сълзи над чуждите гробове и величия не би било зле, ако тук-там се мяркаше и нещо за наши работи, за наши хора. Най-после и ние сме народ, боже мой, и ние имаме национален егоизъм, човеческо достойнство, което трябва да тържествува над чуждите авторитети, трябва да ни характеризира като народ, а не безсъзнателна, самоунищожаваща се тълпа...“¹

Биографът на Левски намеква с волтеровска ирония за нихилистичното, за липсата на чувство за историчност и национално самочувствие; първото — породено, а последващите — смачкани и убити през петстотингодишната робия. Въздигането на нашите герои, родени от новата ни история, ще спомогне за извисяване на националното чувство, за укрепване на самочувствието ни като нация.

„Ще припомня това, което е забелязал за новородена България К. Иречек и към което неведнъж се е връщал Боян Пенев — пише Тончо Жечев, — ние винаги сме страдали от недостиг на историческо познание, склонни сме да мислим, че светът започва с нас и свършва с нас, че всичко може да се обясни от даден момент, а не и от неговата зависимост от предшестващите го събития. Това изтънява често нашето чувство за приемственост, настройва нихилистично към постигнатото.“²

Вниманието на З. Стоянов към жизнената и революционната съдба на А. Кънчев, В. Левски, Т. Каблешков, Г. Бенковски и др. е заострено още в неговата статия „Имената на българските въстаници, които са посягали сами на живота си“, поместена неслучайно във в. „Работник“, бр. 28 от 29 април 1881 г. Това е първата статия на журналиста-прощъпулник З. Стоянов на тема „българско националнореволюционно движение“. Тя е направила голямо впечатление особено сред либералните среди. Тази статия на „стария комита“, както се е подписал З. Стоянов, е вдъхновила народния поет Ив. Вазов да напише „Епопея на забравените“. Но тя е мощен импулс и за своя автор да

¹ З. Стоянов. Съчинения. Т. II. С., 1965, с. 15.

² Т. Жечев. История и литература. С., 1979, с. 435.

насочи творческия си интерес към бунтовниците, „които трябва да знае всеки български патриот, за да се гордее с тяхната памет“³.

Биографията на Левски е тясно свързана с историята на нашето националноосвободително движение — въпрос, който отдавна интересува автора на „Записките“. Съвсем естествено е темата за Левски да бъде начало на Захариевите биографически очерци.

„Задачата е една от най-трудните — пише З. Стоянов в предисловието на книгата си за Левски. — За да се напише биографията на Васил Левски, значи да се състави историята на ония български тайни общества, в които участвуваше всичката българска интелигенция, които се наричаха комитети и на които дейтелността се захваща от 1870—1875 година.“⁴

Очевидно авторът е съвсем наясно с каква творческа задача се е захванал. С неговото удивително чувство за реалистичност той заявява още в предисловието: „Аз правя начало, за да дам повод на ония, които знаят може би повече за живота на безсмъртния Дякон, така щото да имаме един ден възможност за съставянето на пълното му животоописание.“⁵

В предисловието на книгата „Васил Левски (Дяконът). Черти из живота му“, отпечатана в Пловдив през 1883 г., З. Стоянов отбелязва още, че дотогава „за нашия герой се е писало по-напространно само във в. „Селянин“, издаван в София (1882). Безименният автор се е коснал твърде повърхностно до живота и дейтелността на Дякона, за което и той сам си признава. . .“⁶ По-късно този „безименен автор“ на първия, макар и непретенциозен очерк за Левски „е разкрит“. Това е Георги Я. Кирков, чичо на Георги Кирков — Майстора, който издава неподписания си очерк и като самостоятелно издание; „Васил Левски (Дяконът). Черти от живота, дейтелността и трагическата му кончина. По случай парастаса на деветата му годишнина“. Средец, 1882 г.⁷

З. Стоянов не се е срещал лично с Левски. Интересът към неговата изключителна личност се е разгорял до степен да напише книга за него при подготовката на първия том на „Записки по българските въстания“, особено на главата „Българският революционен комитет“. Тук е изобразен и примерът на приемника на Левски — Ангел Кънчев, оказал с героичната си смърт потресавашо въздействие върху оформяния се революционен деец З. Стоянов.

„Ще ми трябват сведения за Букурещ и Гюргево — пише от Пловдив на Н. Обретенков в Русе З. Стоянов на 15 декември 1882 г. — А кога се хвана Левски и кога го обесиха? . . . Христо Големия много знае за Левски. Но где го я?“⁸

Вероятно наскоро е получил записките на Христо Големия, защото в писмо до Н. Обретенков от 8 януари 1883 г. изказва разочарованията си от тях.

„Той знае много неща, но трябва да седнеш насреща му, па да пишеш. Тези хора не знаят кое е нужно и кое не.“⁹

Пак от писмо до Н. Обретенков с дата 7 октомври 1883 г. се разбира, че З. Стоянов е спръл работата си над „Записките“, защото очаква важни сведения от Стамболов, както и писма от „брата Колчо“, нужни за първия том¹⁰.

Мошта на Захариевото перо се е съсредоточила върху книгата за Левски, която завършва на 10 декември 1883 г. Тя излиза в много къс срок, което раз-

³ З. Стоянов. Съчинения. Т. II. С., 1965, с. 5.

⁴ Пак там, с. 16.

⁵ Пак там, с. 15.

⁶ З. Стоянов. Съчинения. Т. II. С., 1965, с. 17.

⁷ Ив. Унджиев. Васил Левски. Биография. С., 1980, с. 35.

⁸ З. Стоянов. Неиздадени съчинения. С., 1943, с. 363.

⁹ Пак там, с. 365.

¹⁰ Пак там, 372—373.

бираме от писмото му до Н. Обретенев (вече околийски управител в Тутракан), с дата 30 януари 1884 г. Тук З. Стоянов съобщава: „Левски“ излезе вече¹¹. . . „Левски“ ще бъде като предисловие: ако той се харчи, ще се харчат и „Записките“ — пише той пак до Н. Обретенев на 13. I. 1884 г.¹²

На 13 февруари 1884 г. авторът пише възторжено на съборника си в Тутракан: „Левски“ хвъркна вече. Само в Пловдив се продадоха 2000 и не стигнаха даже.¹³

Бързото отпечатване на книгата, големият за времето тираж, „мигновено-то“ и разпространение говорят недвусмислено за интереса и почитта на читателите към Апостола на свободата. „Пишат ми приятели от София и Лом — хвали се щастливият автор на побратима Обретенев, — че книгата има успех. . .“

Против книгата има и нападки, особено във в. „Марица“ на С. Бобчев, раздухват се партизански страсти. Ала биографията на Левски вече е тръгнала по своя път, тя се изчерпва за няколко месеца.

У автора назрява идеята за второ издание. „И „Левски“ трябва да се издаде — пише той на Н. Обретенев на 25 ноември 1884 г., — а особено, че догодина ще му се открива паметникът. . .“¹⁴

Във в. „Южна България“ З. Стоянов помества „Позив към всичките другари, приятели и познайници на покойния Васил Левски“:

„Първото издание. . . можа да се продаде в разстояние на няколко дня, повечето в Пловдив. Това ме насърчава да пристъпя към второто издание, което ще допълня, разбира се, значително. За да мога да постигна целта си напълно, аз моля всичките приятели и другари, които са работили с покойния български деятел, които знаят нещо от живота и дейността му или са слушали от другото, да запишат всичко подробно и ми го изпратят направо в Пловдив. Само по тоя начин ще може да се постигне целта: за имаме един ден пълната биография на българския велик патриот. . .“¹⁵

За съжаление тази идея остава нереализирана; делото на Съединението увлича напълно З. Стоянов и той не успява да разкрие в едно второ, значително допълнено (и поправено!) издание образа на Левски цялостно и задълбочено, в неговия исполински ръст.

Първото издание на книгата за Левски е монолитно, стройно в композиционно отношение. Написано е добросъвестно и вдъхновено. Но в него има много пропуски, особено в тия периоди от живота на Апостола, за които авторът не е получил достатъчно сведения. Има допуснати и фактологически неточности. Тази творба е дълбоко одухотворена, схванат е духът на епохата, родила човека, революционера и мислителя Васил Левски. Като цяло тя е една сполучлива творба.

„Сполучлива е като историческо произведение — пише Ефрем Каранфилев в предговора към едно от многобройните ѝ издания, — което ще послужи за основа на всички послешни проучвания върху житието на Левски. Сполучлива е и като литературна творба, защото е пресъздаден образът, характерът на великия българин и никой след Захари Стоянов не ще успее повече в това отношение.“¹⁶

След Захариевото издание през 1895 г. (второ издание 1897 г.) излиза книгата на Стоян Заимов „Васил Левски (Дяконът)“, кратка биография, на-

¹¹ Пак там, с. 379.

¹² Пак там, с. 377.

¹³ Пак там, 379—380.

¹⁴ Пак там, с. 383.

¹⁵ Южна България, г. II, бр. 76 от 28. III. 1884 г. и бр. 80 от 14. IV. 1884 г.

¹⁶ З. Стоянов. Васил Левски (Дяконът). С., 1982, с. 12.

писана по повод откриването на паметника. Като приложение е поместена и речта, „казана от Ст. Заимов на 22 октомври 1895 г. при откриване на паметника на В. Левски“. Биографията е включена като книга трета на „Миналото“.

„На турската бесилка в София издъхна Васил Иванов Карловеца, а възкръсна дякон Васил Левски“ — пише пророчески Ст. Заимов в „Наместо предговор“¹⁷.

Заимов е лично познат на Левски, чувствава се неговото преклонение пред таланта и героизма му. Но и тук са допуснати досадни неточности, смесва се дейността на Каравелов и Левски, подценяват се възможностите на последния.

А което е най-важното — езикът е сравнително беден, композицията — фриволю нахъсана. Чувствава се известен наивитет, дразнят бледите и неизразителни стилистични фигури. Книгата има известни качества главно с познавателната си стойност.

На З. Стоянов е било съдено да направи големите обобщения за Апостола. „Ако не беше той да събуди най-рано заспалиите духове — пише З. Стоянов в книгата си — откровение за Левски, — то ние не щяхме да имаме Априлско въстание. Участвах в пригответо на това последното и видях доколко народът беше пригответен още от времето на покойния Дякон — от бащата на апостолите.

— Познаваш ли ти Василия Дякона? Той говореше така и така — казваха селяните навсякъде, на които из паметта не беше изчезнал още героят.“¹⁸

Пак ще повторим — не са достигнали нито време (трябвало е да продължи работата си над „Записките“), нито финансови възможности, за да може българският Тукидид да извае още по-пълно, с още по-голямо и категорично художествено внушение образа на Апостола.

„Признавам, че до много събития се коснах твърде повърхностно — пише З. Стоянов в предговора на „Записките“, — множество факти останаха непояснени и неизследвани, но всички тия погрешки аз можах да залича само тогава, ако лично отидех на мястото да ги изпитам и проверя. За тая цел не жалих ни труд, ни неудобства: но едно само важно обстоятелство, което не зависеше от мене, ми побърка. Тук аз говоря за материалните средства, без които е невъзможно.“¹⁹

През времето в Пловдив, когато З. Стоянов работи върху книгата за Левски, семейството му чувствава финансови притеснения. Гордостта на Захария не му позволява да признае това:

„Защо ще ми изпращаш 10 наполеона — пише той на Н. Обретенов в Русе на 8. I. 1883 г. — Вий какво ще ядете? Аз ще гледам да се помина и без тях.“²⁰

Анастасия Обретенова обаче се издава пред брат си:

„Да имаме някой доход, то друго дело, а то на какво да се надеем. Или пък Захария да беше получавал по-голяма плата, а то от всякъде потръгнала“ — пише му тя на 13. II. 1883 г. от Пловдив²¹.

Големият талант, от една страна, и голямата любов и преклонение пред Апостола, от друга, стават причина и за това кратко време той да сътвори този духовен паметник.

„Много историци след З. Стоянов са обогатили и уточнили биографията на Левски, но никой след З. Стоянов, с изключение може би само на Иван

¹⁷ Ст. Заимов. Васил Левски (Дяконът). С., 1897, с. 5.

¹⁸ З. Стоянов. Съчинения. Т. II. С., 1965, с. 96.

¹⁹ З. Стоянов. Записките. . . С., 1928, с. 19.

²⁰ З. Стоянов. Неиздадени съчинения. С., 1943, с. 366.

²¹ Пак там, с. 367.

Вазов, не е проникнал така дълбоко в характера на Апостола и не ни е избразил така ярко неговия образ“ — пише Ефрем Каранфилов²².

Тази книга сякаш се е родила в духовната памет на целия народ. За Левски, този „най-забележителен апостол на революцията“²³, както го нарече Д. Благоев, често словата са безсилни. Затова книжовният принос на „медненския гръмовержец“ към неговата памет е неоценим.

„Талантът може ли да се оценява? Не. Той се състои от разни съчетания, от разнообразни свойства — отбелязва З. Стоянов в своеобразния си труд „Обскуранти и мистици в литературата“. — Те са различни, с разни елементи ни действуват: едни с очарователна грация (Тургенев), други с фантастичност, трети — с дълбоко вътрешно наблюдение (Достоевски) и пр. . . За таланта трябва: дълбока психическа впечатлителност, ширина на многостранна наблюдателност“ („Вестник Европы“, № 7, 1881).

Тези черти на таланта съзираме у автора на книгата за Левски. Затова тя ни вълнува и днес.

Има достатъчно сведения, че З. Стоянов се е подготвял грижливо да напише биографията на своя кумир — революционера и писателя Любен Каравелов. Ето какво пише той в предговора си към книгата за Левски:

„Колкото за Л. Каравелов, Бенковски, Волов, Каблешков и други, не се явяват подобни мъчнотии за съставянето на животоописанията им, защото първият от тях, освен че ни е оставил 5—6 годишни течения от своя политически, а после литературен вестник, описал е и една част от живота си в своите възпоминания „Записки за България и българите“.²⁴

В писмо до Н. Обретенков без дата (б. а. — писано вероятно през декември 1882 г.) З. Стоянов призовава побратима си да започне да събира сведения за Л. Каравелов:

„Защо ти не събереш нещо за живота на Любен Каравелов? Добра биография може да се направи за него. Ти, ако нямаш работа, попитай издалеч мадам Ната (Наталия Л. Каравелова) за женитбата му, как е живял той. Но затова трябва да ти дам особени бележки.“²⁵

В друго писмо с дата 15. XII. 1882 г. той задава следните въпроси на Н. Обретенков в Русе:

„Като ходоха депутатите в Букурещ на събрание, то кой участвуваше в тях от букурещните? Каква роля играеше Любен Каравелов?“²⁶

Очевидно З. Стоянов си служи със свой метод на анкетиране и всеки друг начин, употребен от задължени лица, не го удовлетворява. Неведнъж той упреква Н. Обретенков, че не може да възложи правилно задачата на анкетираня, поради което и не се получават исканите сведения.

В статията си „Любен Каравелов и неговите клеветници“ З. Стоянов пряко заявява, че с „един от кандидатите да напише биография на покойния“ (б. а. — Л. Каравелов)²⁷.

Но въпреки известната събирателна дейност, въпреки психологическата подготовка той не стига до написване на биография. Може би не му е стигнала решителност да изобрази духовния баща, учителя, кумира на младостта му. Или пък му е попречило прекомерното чувство за отговорност пред една такава голяма задача. Или пък го увлича водовъртежът на динамичните поли-

²² З. Стоянов. Васил Левски (Дяконът). С., 1982, с. 13.

²³ Ив. Унджиев. Васил Левски. Биография. С., 1980, с. 350.

²⁴ З. Стоянов. Васил Левски (Дяконът). С., 1982, с. 17.

²⁵ З. Стоянов. Неиздадени съчинения. С., 1943, с. 361.

²⁶ Пак там, с. 363.

²⁷ З. Стоянов. Съчинения. Т. III. С., 1966, с. 461.

тически събития, чийто връх е Съединението. А З. Стоянов е главният двигател, душата на този революционен акт.

За 3 март 1885 г. пред учениците на Пловдивската гимназия е прочетена неговата реч, озаглавена „Черти из живота на писателската дейтелност на Любен С. Каравелов“. Тя е публикувана първо като подлистник на в. „Южна България“, а по-късно и като самостоятелна брошура, издание на книжарница „Лъв“ в Пловдив. Това е кратък, но емоционално написан преглед на неговия жизнен и книжовен път. Тук З. Стоянов си служи с „уточнени фактове“, без да се впуска в подробности и разсъждения, присъщи за неговия творчески натюрел.

Малко по-късно З. Стоянов е бил принуден да отговори с остро полемична статия на неоснователните и груби нападки на Каравелови противници из консервативните среди — П. Кисимов, Ат. Андреев и др., използващи за трибуна в. „Отечество“. Всъщност клеветническата кампания е насочена против брата на Любена — Петко Каравелов. З. Стоянов гневно въстава против това посегателство върху паметта на любимия си учител със статията „Любен Каравелов и неговите клеветници“, поместена във в. „Търновска конституция“ и излязла самостоятелно под същото заглавие в София, в печатницата на К. Т. Кушлев.

Тук мемоаристът се превръща в страстен полемист, който с езика на фактите, с желязна логика и огромен вътрешен подем отхвърля гнусните клевети, че Л. Каравелов е участвувал в предателството на Левски, че бил сръбски агент и т. н.

„Засага толкова — завършва по демостеновски филипиката си З. Стоянов. — Аз считам за унижение да си мърся перото, за да оборвам подли доноси и мюзевирски документи.“²⁸

Своето преклонение пред Каравелов З. Стоянов изразява с посвещението на венеца на своето творчество — „Записките“: „В памет на българския писател Любен Каравелова посвещавам настоящата си книга“.

Авторът на голямата книга на българския народ вижда и бъдещето на Каравеловото творчество. „Аз казах, че той създаде епоха в нашия политически живот. Не само това. Той направи революция и в литературата ни, той даде направление, на което аз определям срок на съществуване един век.“²⁹

Към тези пророчески слова изследователят на Л. Каравелов — Л. Воробъев добавя следното: „Почитателят и ученикът грешат в своята поетическа прогноза. Дотогава, докато крепостта на хуманизма и социализма все още се опитват да шурмуват врагове, по-опасни от османлиите, наследството на Каравелов ще живее и в неговата страна, и зад нейните граници.“³⁰

Непосредствено след първия том на „Записките“, в началото на 1885 г., излиза книгата на З. Стоянов „Четите в България на Филип Тотя, Хаджи Димитра и Стефан Караджата (1867—1868)“, посветена на Христо Иванов Книговезеца, „най-стария апостол на българската свобода“. Това той прави в чест на човека, който му дава най-много сведения за Левски и четите на тримата войводи. В това съчинение „З. Стоянов се очертава като старателен и добросъвестен събирач на материали и документи“³¹.

В изследването си „З. Стоянов по стъпките на четниците“³² К. Бъклова правилно насочва, че тази книга е част от замисъла на З. Стоянов в началото

²⁸ З. Стоянов. Съчинения. Т. III. С., 1966, с. 469.

²⁹ З. Стоянов. Черти от живота и писателската дейтелност на Любен С. Каравелов. Пловдив, 1885, 32—33.

³⁰ Л. Воробъев. Л. Каравелов. М., 1980, с. 589.

³¹ Хр. Христов. Захари Стоянов. Обществена и политическа дейност. С., 1948, с. 79.

³² З. Стоянов. Нови изследвания и материали. С., 1980, с. 111.

на 80-те години да опише българските въстания от 40-те и 50-те години на миналия век до Априлската епопея. Така книгата се явява хронологически предходница на „Записките“. Практически авторът я пише паралелно със „Записките“. От този особен процес се пораждат и еднаквости в идейно-емоционалната настроявка, донякъде и в композиционните похвати.

3. Стоянов замисля книгата още с идването си в Пловдив. Оттук той пише на Н. Обретенов в Русе:

„За Хаджи Димитровата чета аз ти писах да направи Ангел бележки, но не за „Записките“, а за особена книга.“³³

„От тогава (Ценовича) ти гледай да вземеш някои неща — за Хаджи Димитровата чета и за устава“ (Писмо от 8. XII. 1882 г.)³⁴.

На предложенията на Н. Обретенов да върне записките за Х. Димитровата чета на Ст. Заимов З. Стоянов отговаря:

„Те макар и да са записани от него (все равно), но нежелателно би било безграмотният Заимов да пише историята на Хаджи Димитровата чета. За ради това аз не съм предразположен да му ги пращам.“³⁵

От други писма пък до побратима Обретенов се вижда, че той е получил биографията на Раковски, интересувал се е от дядо Николовото въстание, Шопското въстание... Но липсата на време и средства рязко са стеснили параметрите на неговите замисли.

На 12 ноември 1883 г. З. Стоянов е принуден да пише прошение до Постоянния комитет в Пловдив, в което моли да му бъдат отпуснати средства за отпечатване на книги за четата на Х. Димитър, за Ботев, за Априлското въстание. Той с тревога предупреждава, че „от четите на Тотя войвода и на Хаджи Димитра, за които аз имам материал и които се губят вече в мрака на неизвестността, от първата няма ни едно лице живо, а от втората живеят само двама души — единият слеп и с двете очи, другият болен умствено“³⁶.

Отпуснатите му минимални средства (60 жълтици) отиват само за част от печатарските разноски. Заради тази помощ той е критикуван недостойно във в. „Марица“ на С. Бобчев. А за да се издаде книгата, пише З. Стоянов в отвореното си писмо до Бобчев, трябва да се притурят още пет пъти по шестдесет жълтици.

На 12. I. 1885 г. З. Стоянов прави безуспешен опит да иска помощ от председателя на Министерския съвет в София:

„Имам написани още около 60 печатни листи материал по същия предмет, в който влязва и четата на Х. Димитра и Хр. Ботев. Искам да събирам материал и за биографията на други още дейци като Л. Каравелов и пр. Но за да извърша всичко това, не ми достигат средства.“³⁷

Тогава З. Стоянов прибегва до друго средство — събиране на пари чрез спомоществатели. Отпечатва и разпространява покана за спомощници на книгата „Четите в България“, където се казва:

„Приемът, който намериха измежду публиката издадените ми досега трудове: биография на Васил Левски и „Записки по българските въстания“, дава ми възможност да туря под печат и горепоменатата книга по-напред от втория том на „Записките“ си, с които тя няма нищо общо.“³⁸

През времето, когато пише тази книга, З. Стоянов става организатор на редица възпоминания за Х. Димитър, Хр. Ботев и др. На 14 юли 1884 г., по

³³ З. Стоянов. Неиздадени съчинения. С., 1943, с. 361.

³⁴ Пак там, с. 359.

³⁵ Пак там, с. 368.

³⁶ Пак там, с. 375.

³⁷ З. Стоянов. Неиздадени съчинения. С., 1943, с. 386.

³⁸ ОДА — Русе, ф. 12-К, арх. № 1, оп. 2.

случай парастаса на Бузлуджа, З. Стоянов произнася слово, което е отпечатано като уводна статия на в. „Южна България“, г. III, бр. 106 от 14 юли 1884 г., с епиграф: „Възпоминанията за великите мъже поддържат духа на народите.“ На следващата година пак произнася реч, в която прави смели съпоставки с тогавашния политически живот. Тържествата са отразени в репортаж-отчет във в. „Борба“, г. I, бр. 10 от 30 юли 1885 г. и бр. 11 от 7 август 1885 г. Материалът не е подписан, но се предполага, че принадлежи на перото на З. Стоянов.

Възпоминанията имат голям пропаганден ефект и усилват революционната ситуация около Съединението.

Книгата „Четите в България“ е завършена през есента на 1884 г., а излиза от печат през март 1885 г. З. Стоянов съвсем скромно преценява книгата като „начало за изучаване делото на войводите“. В предговора ѝ той защитава правото си на пристрастие към описваните събития: „Право да си кажа, аз се не пазих твърде от да не изказвам симпатии и антипатии в някои събития и обстоятелства. Напротив, драго ще да ми бъде даже, ако съм можал да се съобразя с духа на времето, в което пиша.“³⁹

Биографията на Ботев З. Стоянов започва да пише в началото на 1888 г. С укрепнало перо, почувствувал увереността, че вече е узрял да изобрази Ботевата личност, той я подготвя сравнително за кратко време. Книгата излиза вероятно в края на годината в печатницата на Наталия Л. Каравелова и Сие. Същата година той издава и съчиненията на Ботев. Очевидно редакторската работа над Ботевите съчинения — стихотворения, политически статии, подлистници, му помага за голямата творческа задача, която си поставя. Авторът е обладан от дух на самокритичност; много добре му е известно, че в нея има много несъвършенства — недоуточнения, пропуски, а може би и грешки, затова скромно я нарича „опит за биография“.

„Ние можем да грешим на много места под влиянието на различни минали и съвременни събития; но с това ни най-малко не предреждаваме всемогъщия глас на историята. Ние сме съвременници, слаб ни е гласецът за такава работа. Само тя, историята, трябва да каже като какво място ще да заеме Христо Ботйов между българските писатели, поети, патриоти и дейци; какво е било неговото влияние и ще да бъде в развитието на нашето политическо и нравствено възраждане.“⁴⁰

С прозорливост и удивително чувство за историчност З. Стоянов признава своите пристрастия в биографията. Той е уверен, че след време, когато страстите се уталожат, когато пресните рани от епичните борби се затворят, историята неминуемо ще каже тежката си дума.

„За нас ще бъде доволно само едно удовлетворение — продължава той във „Вместо предисловие“, — ако ни се признае, че Ботйов е бил от ония наши дейтели, комуто се следва да има биография, и че ние в качеството си на такъв първи сме се явили и посъбрали едно-друго, което поне за основа да послужи на по-достойните.“⁴¹

З. Стоянов счита за свой неотменим дълг, поборнически и писателски, да възкреси името на поета и революционера. Това той върши със самопожертвателни дела.

Известен е диалогът на З. Стоянов с министъра на просвещението Г. Живков, към когото авторът се е обърнал да му отпусне средства за биографията на Ботев. Този случай е предаден с целия му драматизъм и ирония от Ал. Балабанов в предговора му към „Записките“ — „Един класик на българската проза“:

³⁹ З. Стоянов. Съчинения. Т. II. С., 1965, с. 129.

⁴⁰ Пак там, с. 324.

⁴¹ Пак там.

„Че кой бе Ботев! — пита министърът. — Има си хас да се издават биографии и за тоя хаймана.“

Виждате, само Захари Стоянов бе проникнал в силата на Ботев. В силата и на тогавашния, и на сегашния Ботев. И извикал на министъра:

„Хаймана ли? Аз ще го покажа, той ще стане идолът на България!“⁴²

Интересът към Ботев възниква у З. Стоянов много по-рано. Във в. „Независимост“ се появява в няколко броя еднотипно съобщение със следния текст:

„В 1871 година, във времето на френската комуна, в Браила (Румъния) се е издавал вестник под заглавие „Дума на българските емигранти“, под редакцията на Христо Ботйов, който се е подписвал „Чавдар“.

Който ми достави от поменатия вестник било цялото течение, било отделни броеве, ще да му се заплати за всеки номер по тридесет български левове.

Адрес: Русчук, З. Стоянов

Н. В. Моля българските вестници да препечатат това обявление.“⁴³

Широката разгласа има резултат; изглежда, че твърде скоро З. Стоянов е получил отделни броеве на Ботевия вестник. В бр. 11 от 12 април 1886 г. З. Стоянов публикува в подлистник статията „Христо Ботйов“.

„Ние имаме вече в ръцете си третия брой от в. „Дума на българските емигранти“, с дата 8 юлий 1871 г., издаваем в гр. Браила под редакцията на нашия славен поет и войвода Христо Ботйов. На основание на нашето обявление тоя третия брой ни се изпрати от свещеник П. Т. Франгов от с. Бяла черкова, на когото благодарим от сърце и душа. Вестник „Дума“, според казванието на отец Франгова, се приемал тогава от белочерковското читалище „Труд“ или по-добре от нашия мъченик на българската свобода бачо Киро Петрович, с когото ние сме запознали читателите горе-долу в своята книга „Четите в България“.⁴⁴

От Киро Тулешков авторът на статията получава сведения, че вестникът е излязъл в 10—12 броя.

„Ботйов е бил горещ защитник на френските комунисти — пише по-нататък изследователят, — наричал ги е „мъченици за цялото човечество“, а Тиера и Фавра е сравнявал с турските капасъзи — нещо, от което най-много може би да се е възмутило влашкото правителство.“⁴⁵

Става ясно, че З. Стоянов по това време се отнася със симпатия към делото на Френската комуна и споделя възторзите на Ботев към нея. 1871 г. за него е именно година на Френската комуна.

В същата статия З. Стоянов публикува поемата „Хайдутин“, интересува се от нейната творческа история. „Много негови песни — заключава авторът, — които чували от устата му близките му другари, не са видели бял ден, лишили са венецът на българската литература.“⁴⁶

Всъщност първата публикация за Ботев е отпечатана във в. „Южна България“, г. II, бр. 90 от 19 май 1884 г. Към статията е отбелязано „Из записките на З. Стоянов“. Това е времето, когато той работи усилено върху „Записките“ и „Четите в България“. Името на войводата и поета е тясно свързано с тяхната тематика.

З. Стоянов произнася реч в чест на Ботев, Каравелов и Левски на 18 май 1886 г. на вечеринка, дадена от учениците на Пловдивската гимназия. Речта е

⁴² З. Стоянов, Записките. С., 1928, с. 12.

⁴³ Независимост, г. I, бр. 3, 12. III. 1886, с. 4.

⁴⁴ Независимост, г. I, бр. 11, 12. IV. 1886, с. 2.

⁴⁵ Пак там, с. 2.

⁴⁶ Пак там, с. 3.

поместена в два последователни броя на в. „Независимост“ (г. I, бр. 20 от 21. V. 1886 г. и бр. 21 от 24. V. 1886 г.):

„... хората, които са се събудили по-рано, отколкото останалите техни братя — подчертава ораторът, — които са угадили и предсказали няколко години по-рано кой път трябва да следват останалите, тия хора, тия Ботевци и Левски, са се считали за велики във всяко време и във всеки народ. Щастлив е оня народ, който притежава повече подобни знаменити личности. Тяхното минало, техните дела и подвизи завинаги ще да вълнуват и одушевяват една част от потомството. Всяко велико и похвално дело ще да почва с техните имена, от техните гробове.“⁴⁷

Преклонението и възхищението от личността и делото на Ботев се чувствуват и в други Захаријеви статии, отзиви и бележки. В една неподписана рецензия под рубриката „Литературна летопис“ в бр. 1 от 18. I. 1886 г. З. Стоянов темпераментно и страстно критикува „Календарчето за 1886 г.“ на Илия Р. Блъсков:

„При всичкото свое ретроградство — възмущава се авторът на рецензията — г. Блъсков не изпуска случай да полибералничи, да смеси триците с брашното, тъмното със светлото. Думата ни е за цитатите, които той твърде начесто прави от Л. Каравелов и Хр. Ботев. Колко назад е ритнал бедний бай Блъсков! Цитира той Ботева, а не знае или не иска да разбере, че Ботев е велик, че той не позволява да си играят с него разни кречетала. Чува ли е бай Блъсков нещо за Ботева?“

След този риторичен въпрос авторът цитира цялото стихотворение „Борба“ в неговата окончателна редакция от сборника „Песни и стихотворения от Ботева и Стамболова“. З. Стоянов счита за светотатство поставянето на Ботевото име наред с „ретроградните съждения“ на Блъсков, който „мери народния прогрес с попско-черковен аршин, на когото барометърът стои в черковата.“

„Ние запретиavamo на г. Блъскова да си играе втори път с Ботева и с неговата велика и мъченическа сянка — продължава апологията възмутеният автор. — Ботев от една страна, а от друга календарче, восъчни свещи, попки патрахил, Господи помилуй и пр. — това е скандал, просто несъвместимо. Човекът, на когото из устата излезе огнено проклетие против всичко, щото е тъмно, необяснимо, невидимо, лицемерно, с една реч калугерско — да му туряте на главата, ба! Блъсков, черковна кадилница, ние се възмущаваме...“

Лицеприятното календарче е подложено по ботевски на „огън и жупел“. З. Стоянов яростно защитава своя учител и предтеча, комуто пише вдъхновена биография по-късно. „Нека веднъж завинаги да престанем да мерим хората като Христо Ботев с аршина на обикновените смъртни“⁴⁸ — написа З. Стоянов във „Вместо предисловие“ на биографията.

„В неговата глава (на З. Стоянов — б. а.) всеха най-разнообразните влияния — пише С. Радев в „Строителите на съвременна България“, т. I, — хайдучкият национализъм, съзаклятническата романтика, якобинството на френските революционери, утопияте на руската нихилистическа мисъл, Ботевата омраза към калугерите и чорбаджиите...“

Тази омраза към калугери и чорбаджии се разразява и в редица други Захаријеви статии и фейлетони, където ярко се чувствува влиянието на Ботев.

Публикуването на биографията на В. Левски в началото на 1883 г. възбужда чувства на ревност у брата на Ботев — Стефан. Н. Обретенков пише на 3. IX. 1884 г. на З. Стоянов в Пловдив:

⁴⁷ З. Стоянов. Съчинения. Т. III. С., 1966, с. 474.

⁴⁸ З. Стоянов. Съчинения. Т. II. С., 1965, с. 319.

„Вчера беше тук Ст. Ботев. Той обеща да ти тегли пътните разноски за колко време ще седиш при него, само да напишеш биографията на Хр. Ботев, за което той ще ти даде най-точни сведения, — инак, за да ти пише, мързи го. Отговори ми каквото решиш.“⁴⁹

3. Стоянов не отговорил веднага на побратима Н. Обретенев, нито навестил Стефан Ботев, който живеел в Олгеница. Едва в първата половина на 1885 г. се обажда на Н. Обретенев: „Пиша на Ст. Ботев, че той беше се обещал да ми плати разноските. Ще искам да отида при майка му. Кажи му, че по моя инициатива ще направим на брат му тук на 20 май страшен празник.“⁵⁰

Намеренията му не се осъществили поради заболяването на Ст. Ботев и обещанието на последния да даде сведенията за брат си на Гр. Начович, който също се канел да пише за Ботеви подвиг. Последвалото писмо на 3. Стоянов до Ст. Ботев и К. Тулешков говори, че интересът му към Ботев не затихва: „Драги Стефано, най-напред честитя ви снаха. Шях да отида в Букурещ тия дни, но се научих, че майка ви е при тебе. Моля, отговори ми, кога ще да се върне, где ще да слезе, за да отида и аз в Букурещ. Добър празничец направихме пак на Христа, когато бях в Пловдив. . .“⁵¹ (б. а. — писмото е писано от Русе в края на май или началото на юни 1886 г.).

3. Стоянов се е срещнал с майката на Ботев най-вероятно през август 1886 г., когато след преврата от 9 август срещу Ал. Батемберг замества в Букурещ Гр. Начович като дипломатически агент.

За Ботев решил да пише и К. Тулешков. Той предал записките си на Захария, за да „направи заключението с последното приготвление на Ботева и заминаването му за Гюргево“. 3. Стоянов бавил записките му година и половина и ги върнал с писмо от 12 март 1883 г.

„Започнах да пиша на Ботйова биографията — пише му твърде безцеремонно той. — Но твоите ръкописи са ужасно разбъркани.“⁵²

Все пак, когато изброява източниците за написване на Ботевата биография, 3. Стоянов споменава и за записките на К. Тулешков. Като първоизточници (не само за тази биография) той ползува публикациите му във вестниците „Дума“, „Будилник“, „Знаме“. . . „Каквото и да е написал той — пише 3. Стоянов, — както и да го е казал, душата му всецяло е участвувала в думите му, в плача му, в смеха му. . . Бъдещите биографи и историци, зад гърба на които ще да остане епохата, в която е живял, само по едно негово стихотворение ще бъдат в състояние и него да характеризират, и епохата да определят, в която е живял.“⁵³

Колко точно медвенският сърцевед е усетил как из нотирания материал, из Ботевото литературно и публицистично творчество може да възкръсне като феникс един величав, героичен образ на поета и революционера!

3. Стоянов пише още в предисловието, че е притежавал комитетската кореспонденция от 1874—1876 г. в оригинал благодарение на помощта на Д. Горов, Д. Попов, Ив. Драсов, Р. Райкович, Н. Обретенев и др. Притежавал е и десет-петнадесет Ботеви писма.

Авторът на Ботевата биография е получавал писмени сведения от приятелите на войводата, които обаче е приемал след известна критическа оценка.

Изглежда, че повечето от собственоръчните Ботеви писма са били до Иван Драсов, което личи от следното писмо на 3. Стоянов с дата 8. IV. 1888 г., Русе:

⁴⁹ Известия на Института „Хр. Ботев“. Кн. I, С., 1954, с. 33.

⁵⁰ Пак там, с. 34.

⁵¹ Пак там.

⁵² 3. Стоянов. Неиздадени съчинения. С., 1943, с. 408.

⁵³ 3. Стоянов. Съчинения. Т. II, С., 1965, с. 322.

Получих ви писмото. . . хиляди благодарности. Скромен Каравелов, колко си е потеглил от Ботева. Сичките му до тебе писма с него се занимават. Жесток човек е бил Ботев. Най-после в едно писмо до Стамболов, което ми даде последният, и тебе псува.

Секи ще да му прости, че е Ботев, а не други. . . Обвиняват ме за Ботева. Аз вярвам, че и ти като мене постъпваш в подобни случаи, т. е. никому не затваряш вратата, който ти дойде. Че Ботев не бил добре с Ивана и Драгана, а е за днешното течение, позволи ми да го накоригирам. . . Та чудно бе, Драсов, с твоето миролюбие, кога те намрази така Ботев? Да се смразите и псувате — не е шега. Убеден съм, че си видял от негова страна твърде неприятни работи, които аз, като живея тука, не мога да зная. . .”⁵⁴

3. Стоянов прави интересни разсъждения върху Ботевото поведение и характер, които показват, че той подхожда към него в биографията като към явление сложно и многостранно.

Автентичните документи, които са били в архива на З. Стоянов, се загубват след неговата скоропостижна смърт по странен начин.

Запазено е писмо на Ан. Обретенкова, писано в Русе на 20. XII. 1892 г., в което тя пише до „бай Драсов“:

„Извинявам ви се за вашите писма и документи, дадени на покойния и невъзврънати досега вам. Занята с разни грижи и домашни работи, няхах свободно време да разглеждам из книгата на покойния за вашите собствени писма и документи. Но след Рождество Христово, бъдете уверени, ще ги потърся и щом ги намеря, веднага ще ви изпратя. Ако помните, напишете ми колко писма и документи бяха дадени на покойния.”⁵⁵

За Захариевата биография на Ботев има много и противоречиви мнения: „В лицето на Захари Стоянов Ботев намира своя пръв биограф и за добра чест той биограф излиза напълно способен за своята работа. Способен, защото е бил роден художник”⁵⁶ — пише Р. Русев.

„Последен труд на историческата поредица на големия мемоарист, опитът за биография на поста-революционер е първа стъпка в областта на ботевознанието. И затова тя носи неизбежно качествата и недостатъците на всяко начало.”⁵⁷ — прави извод ботевоведът Ив. Унджиев.

„Реалистичната жилка у писателя З. Стоянов е надмогнала и слабостите му като историк-изследовател, и идейните му лутания, и партизанските му пристрастия, и богатото му въображение”⁵⁸, пише Ал. Бурмов.

Известен е и критическият труд на Стоян Заимов за Захариевата биография на Ботев, публикуван в „Сборник за народни умотворения, наука и книжнина“, 1889, кн. 1. В него той прави някои фактологически поправки и уточнения, които все пак имат чисто субективен характер, макар Заимов да познава Ботев отблизо.

„Щастлив е З. Стоянов — пише в заключение авторът на своеобразната рецензия, — че съдбата го закриля от ятагана на турския башибозук и от куршума на турската мартинка — спаси го като че ли нарочно, за да разкаже житието, делата и подвизите на българските мъченици. . .”⁵⁹

⁵⁴ ОДА — Варна, ф. 640 К, II А-3.

⁵⁵ ОДА — Варна, ф. 640 К, II А-4.

⁵⁶ Литературен глас, г. VI, бр. 230, 15. IV. 1934, с. 4.

⁵⁷ З. Стоянов. Христо Ботйов. Опит за биография. С., 1976, с. 403.

⁵⁸ Пак там, с. 415.

⁵⁹ Ст. Заимов. Миналото. Етюди върху „Записките“. С., 1895, 200—201.

Ботевоведът М. Димитров смята, че З. Стоянов представя живота на Хр. Ботев във фалшива светлина, като гледа на него „предч всичко като на хъш“. Според него „измислицата доминира в неговата работа“. „З. Стоянов избра гледище — пише М. Димитров, — което стои в пълна противоположност с гледището, което се налага от характера и личността на Хр. Ботев.“⁶⁰

Въпреки грешките и предубежденията, които тази първа биография на Ботев носи, тя има своето място в нашата литературна история, в ботевознанието. Прав е Ив. Унджиев с извода си:

„Справедливостта налага да признаем, че допуснатите слабости, както и другите фактически грешки бяха в значителна степен неизбежни. Те отразяват ранния етап в развитието на ботевознанието. Сега... разбираме най-добре какъв дълъг път трябваше да извървим, за да се приближим до историческата истина, колко усилия бяха нужни, колко противоречия и грешки трябваше да се преодолеят, какъв огромен материал от проучвания трябваше да се натрупа. От това гледище първата биография на Ботев трябва да се прецени като значителна и необходима стъпка в знанията ни за Ботев. Талантливо написана, с живо въздействие върху читателя, тя отразява същевременно голямата любов на З. Стоянов към поета-революционер и дълбоката му обич към българския народ.“⁶¹

При изобразяването на поета-революционер съзираме и т. нар. „балзаков парадокс“, чиито елементи се срещат и в други творби на З. Стоянов. Един от елементите му е реалистичният принцип за саморазвитие на образа. Затова допринася буйната фантазност на автора; способността му да оставя героя да се самоизгражда, увлечен в течението на конкретните исторически събития.

„Ако с биографичния очерк за Левски Захари Стоянов има историческата заслуга, че пръв очертава демократичните и републиканските идеи на великия Апостол — обобщава М. Цанева, — в издадения през 1888 г. „опит за биография“ на Христо Ботев той вече съзнателно изопачава най-прогресивните моменти от идейния облик на поета-комунар, но въпреки това емоционалната раздвиженост и яркост на изображението успяват да внушат неспокойното революционно обаяние на героя.“⁶²

⁶⁰ Известия на Института „Христо Ботев“. Кн. I. С., 1954, с. 23.

⁶¹ З. Стоянов. Христо Ботев. Опит за биография. С., 1976, 408—409.

⁶² М. Цанева. Писатели и творби. С., 1980, с. 27.